

Хибина З.Н.¹

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, тарих факультеті,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан, e-mail: zada.xibina@mail.ru*

Г.БОЛИНГБРОКТЫҢ САЯСИ КӨЗҚАРАСЫНДАҒЫ «БИЛІКТІҢ ЕРКІН ЖҮЙЕСІ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Г. Сент-Джон лорд Болингброктың саяси көзқарасындағы "биліктің еркін жүйесі" тұжырымдамасы талданады. "Еуропалық тепе-теңдік" тұжырымдама еуропалық мемлекеттер арасында өзара қарым-қатынас тарихының негізгі оқиғаларын түсіндіруде бір ғасырдан бері басымдылық танытып келеді. Генри Сент-Джон Болингброк (1678-1751) күштердің тепе-теңдік тұжырымдамасының негізгі сәттерін алғашқылардың бірі болып нақты айқындады. Генри Болингброктың негізгі шығармаларының бірі - "Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттары", 1735 жылы жазылды. Біз үшін VI хаттың маңыздылығы ерекше, онда Болингброк он бесінші ғасырдың соңында "жаңа тарихтың елге қызмет ету үшін аса құнды" кезеңіне жүгінеді. Бұл хронологиялық межені автор тек Англияның тарихы үшін ғана емес, сонымен қатар бүкіл континент үшін де өзіндік шекара ретінде ұсынады.

Кілт сөздер: Болингброк; Ағартушылық; тұжырымдама; Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар; биліктің еркін жүйесі; Утрехт бейбіт шарты.

Khibina Zada¹

*¹Candidate of Science, Aktobe Regional State University K.Zhubanova,
Aktobe, Kazakhstan*

THE CONCEPT OF A "FREE SYSTEM OF POWER" IN THE POLITICAL WORLDVIEW OF BOLINGBROKE

Abstract

This article analyzes the concept of a "free system of power" in the political worldview of Bolingbroke. Henry St. John Bolingbroke (1678-1751) was one of the first to clearly formulate the main points of the concept of the balance of forces. This concept of "European balance" has been dominant in explaining the main events in the history of relations between European States for many centuries. In 1735, one of the main works of Henry Bolingbroke was written - "Letters on the study and use of history". Of particular relevance to us is the VI letter, in Which G. Bolingbroke refers to the period - "from the beginning of which the new history is especially valuable for the service of the country" – the end of the fifteenth century. This chronological boundary is presented to the author as a kind of border not just for the history of England, but for the entire continent as a whole.

Keywords: Bolingbroke, Enlightenment, concept, Letters on the study and use of history, free system of government, Treaty of Utrecht.

КОНЦЕПЦИЯ «СВОБОДНОЙ СИСТЕМЫ ВЛАСТИ» В ПОЛИТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ Г. БОЛИНГБРОКА

Аннотация

В данной статье анализируется концепция "свободной системы власти" в политическом мировоззрении Г. Болингброка. Генри Сент-Джон Болингброк (1678-1751) одним из первых отчётливо формулирует основные моменты концепции равновесия сил. Данная концепция «европейского равновесия» уже не одно столетие является доминирующей при объяснении основных событий истории взаимоотношений между европейскими государствами. В 1735 году написано одно из основных произведений Генри Болингброка – «Письма об изучении и пользе истории». Особую актуальность для нас представляет VI письмо, в котором Г.Болингброк обращается к периоду – «с начала которого новая история особенно ценна для служения страны» – концу пятнадцатого века. Этот хронологический рубеж представляется автору как своеобразная граница не просто для истории Англии, но и для всего континента в целом.

Ключевые слова: Болингброк, Просвещение, концепция, Письма об изучении и пользе истории, свободная система власти, Утрехтский мирный договор.

Кіріспе

Ағартушылық - ХҮІІ ғ. аяғында Еуропа және Америка елдерінде қалыптаса бастаған идеялық және қоғамдық-саяси қозғалыс. Ағартушылық өкілдері табиғаттың саналылығына сеніп, бүкіл адамзат қоғамын табиғилық пен саналылық негізінде қайта құруға ұмтылды. Ағартушылар адамның еркін, бақытты, аukatты болуын қамтамасыз етуді армандап, адамзатты білім мен тәрбие беру нәтижесінде бірте-бірте жетілдіруді мақсат тұтты. Ағартушылық бүкіл адамзат қоғамындағы ой-сана еркіндігінің негізін жасады.

Ағылшын Ағартушылығының негізін салушылардың бірі - Генри Сент-Джон Болингброк 1697 жылы Еуропаға саяхат жасап, өзінің көрген-білгендерін мемлекеттік хатшы У.Трамбалға жазған хаттарында сипаттады. Ағылшын ағартушысы Англияға қайтып оралған соң, парламентке сайланып, философия мен тарихқа көңіл бөлді. Ол өзінің тарихи-философиялық шығармаларында бірсыпыра тарихи-теориялық тұжырымдар жасады. Ойшылдың айтуынша, тарихта қозғаушы күш адам болып табылады; тарихты біз көптеген елдер мен мемлекеттердің тарихи дамуының кезеңдерінен оқып біле аламыз. Сондықтан «өркениетті немесе өркениетті емес» елдердің тарихы біз үшін өте қажет, одан бірқатар өмірлік сабақтар алуға болады [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету мақсатында тарихи зерттеудің диалектикалық тәсілдерімен тығыз байланыстағы тарихилық, объективтілік сияқты негізгі методологиялық қағидалар басшылыққа алынды. Ағартушылық кезеңнің тарихи ерекшеліктерін анықтауда автор орта ғасырлар мен жаңа заманда қалыптасқан ой-тұжырымдар мен пікірлер талдауына арқа сүйеді. Г.Болингброктың тарихи, философиялық және саяси көзқарастарын зерттеуге тарихи салыстыру, талдау әдістері қолданылды. Мақалада қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін әлемдік тарих ғылымының зерттеу методологиясының соңғы беталыстары мен қолданыстарындағы жалпы ғылыми тәсілдер пайдаланылды.

Англиядағы гуманистік тарихнаманың негізін салушы Г.Болингброктың көзқарастары осы уақытқа дейін орны толмас ақтаңдақ күйінде қалып келе жатқанын атап өткен жөн.

Болингброк мұраларын оқи отырып француз ағартушыларының, әсіресе Вольтердің оның идеяларын қаншалықты дәрежеде қабылдағанын білуге болады. Вольтер философия мен тарих методологиясы саласындағы көптеген идеяларын Болингброктың ойларына негіздейді. Сондықтан да Болингброктың саяси-тарихи идеяларын зерттеу ағылшын Ағартушылығы ғана емес, жалпы еуропалық Ағартушылық ойдың маңызды мәселелеріне ғылыми тұрғыдан талдау жасауға мүмкіндік береді.

Ағылшын зерттеушісі Л.Стивен өзінің еңбектерінде ХҮІІІ ғасырдың Ағартушылық философиясы мен әдебиетіне жалпы сипаттама береді. Бұл автор діни, соның ішінде реформация

тарихымен ғана шектеледі, ал саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелер мүлде шет қалады десек те болады [2].

Жаңа кезеңдегі шетелдік тарихнамадан А.Мортонның еңбектерін атауға болады. Өзінің «Ағылшын утопиясы» («The English Utopia») деген еңбегінде автор Англия жеріндегі жаңа идеологиялардың пайда болуындағы ХҮІІ ғасырдағы ағылшын революциясының рөлін атап көрсетеді. Алайда А.Мортон бұл еңбегінде тарихи көзқарастарға, тарихи тұжырымдамаларға аз тоқталады [3]. Автордың жазғанына қарағанда, ХҮІІ ғасырдағы ағылшын революциясы кейінгі Еуропадағы утопиялық идеялардың пайда болуына белгілі бір әсерін тигізді.

Ағартушылық мәселелері, әрине, орыс және кеңес тарихнамасында да орын алды. ХХ ғасырдың басында Ресейде еуропалық Ағартушылыққа көңіл бөлініп, бұл мәселе атақты ғалым М.М.Ковалевскийдің еңбектерінен көрініс тапты. Мәселен, М.М.Ковалевскийдің ойынша, бүкілеуропалық саяси-тарихи ілімдерге ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырдың ағылшын ойшылдары әсерін тигізген, олар, әсіресе, биліктің бөліну теориясына ерекше көңіл бөледі [4].

Кеңес тарихнамасында В.В.Штокмар [5], С.Е.Федоров [6] т.б. авторлар ағылшын тарихының өтпелі кезеңдерін, соның ішінде Тюдорлардың, Стюарттардың ішкі саясатын зерттеді.

Г.С.Кучеренконың Франция мен Англияның қоғамдық ой-пікірінің тарихына арналған зерттеуі келесі еңбек қатарынан орын алады. Онда автор Вольтер мен Шефтсберидің көзқарасына баға беріп, ал Болингброктың көзқарастарына ол арнайы талдау жасамайды [7]. Француз Ағартушылығы мәселелеріне белгілі философтар В.В.Соколов [8] пен Г.М.Фридендер өз [9] еңбектерін арнады.

Болингброктың көзқарастарын талдаудағы арнаулы еңбек ретінде М.А.Баргтың мақаласын атауға болады. Онда Болингброктың ойларына, философиялық және тарихи көзқарастарына жалпы сипаттама беріледі [10].

Келтірілген қысқаша тарихнамалық талдау көрсеткендей, зерттеушілер Ағартушылықтың жалпы мәселелеріне және Францияның материалдарына баса назар аудара отырып, ағылшын Ағартушылығын оның ішінде Болингброктың мұрасын назардан тыс қалдырған деуге болады. Негізінде Г.Болингброктың ағылшын Ағартушылық идеяларын түсіну үшін тарихи және саяси көзқарастарын зерттеу өте қажет. Г.Болингброктың орта ғасырлар мен жаңа заман тоғысындағы Еуропа тарихы мәселелеріне қатысты айтылған пікірлерінің танымдық мүмкіндіктері орасан зор.

Зерттеу ізденісінің негізгі деректері ретінде Г.Болингброктың өзінің шығармалары алынды.

Зерттеу нәтижелері

Болингброк – Англия тарихындағы екі дәуір аралығында өмір сүрген саясаткер әрі ойшыл. Ақсүйек әрі саясаткер ретінде ол өз табының мүддесін қорғай отырып, буржуазиялық ғасыр басталғанда, оның негіздеріне қауіп төндіретін пікірлерін білдірді.

Англияның интеллектуалды өмірінде вигизмнің ұзақ уақыт бойы жетекшілік етуі Болингброктың, тори идеологияның әдеби мұраларының тағдыры үшін ауыр болды.

Болингброк идеялары Ағартушылық дәуіріндегі Еуропаның тарихи және саяси ойларының төрінен орын алуы керек. Сондықтан да оның есімі ХҮІІІ ғасырдағы ағылшын либерализмі әдебиетіне, олардың ізбасарлары ХІХ ғасырдың либералдық-вигтік мектептің (Маколей секілді) тарихшыларына берілді.

Болингброк – тәжірибелі саясаткер болғанмен, тұрақсыз моральдық қағидаларды ұстанған адам жасы жеткенде өзінің жас кезіндегі қателіктеріне қапалана қарады [10, с.280]. Александр Поп оны өзінің «жетекшісі, философ және досы» ретінде жақын тұтып, нәтижесінде атақты «Адам туралы эссе» деп аталатын философиялық тұжырымын жарыққа әкелді.

Алғашында, біздің алдымызда екі жүзді Янус тұрғандай әсер қалыптасады. Алайда, осы адамның істері мен ойларына терең зер сала қарасақ, оның таңқаларлық тұтас жаратылыс екендігіне көз жеткізуге болады. Осы жаратылыс өмірдің әртүрлі кезеңдерінде өзін түрліше көрсетеді. Бірақ, оның мінезінің түрлі қырлары, этикалық немесе саяси қағидалары, талғамдары, ойлау және сөйлеу мәнері, яғни барлығы да біздің алдымызда алғашқы екі Георгийлер мен патшайым Анна дәуірінің ағартушы ақсүйегі тұрғандығын көрсетеді. Уақыт ойшылды қалыптастырады, ал сол дәуірдегі қайшылықтардың мәні ондағы қызығушылықтар мен мүдделердің бағыттарына сәйкес туындайды. Болингброктың бейнесі осындай қайшылықты кезеңде қалыптасты.

Экономикалық қуаттылық және сарайдағы саяси ықпал біртіндеп қаржы олигархиясының, Ситидің ақшалы алпауыттарының қолына шоғырланып, жер иеленуші ақсүйектердің, яғни сол кезеңнің әлеуметтік-экономикалық және саяси ағымына жетекшілік етушілердің билігін шектеуге

әкелді. Осы ағымға қарсы өмір бойы лорд Болингброк та күресті. ХУІІІ ғасырдың алғашқы он жылдығындағы Англиядағы жағдай жүз жылдан кейінгі, Шілде монархиясы кезеңіндегі Франциядағы тарихи оқиғаны еске түсіреді. Жоғарыдан төменге дейін жемқорлық етек алады. Адамгершіліктің азаюы, қаржы алаяқтарының көбеюі дворяндардың, әсіресе шеткергі аудандардағы джентрилердің дағдарысына әкеліп соғады.

ІІ Карлдың кезінде және ХУІІІ ғасырдың ортасына дейінгі кезеңде лендлордтар тарапынан шағымдар жиі түсіп, тәртіпсіздік, заңсыздық күшейді деп айтуға болады. Тарихи дағдарыс деп аталған жағдай қоғамның рухани өмірінде әртүрлі формада: философияда Локк, Толанд, Коллинз, Хартли материализмінің ізбасарлары мен Беркли, Батлер, Кларк идеализмін жақтаушылар арасындағы күрестен; саяси теорияда – парламенттік шешендер мен публицистердің, вигилер мен торилердің конституциялық күрестерінен; діни салада – ағылшын шіркеуінің қорғаушылары мен дінге сенбеушілік және еркін ойлаушылар арасындағы күрестен, ал әдебиетте – саяси сықақтың дамуынан, ерте романтизмнің пайда болуынан көрініс тапты.

Аталған жанжал сол дәуірдегі тарихи ойлардан да байқала бастады. Мәселен, екі дүниенің танымдық тұжырымдамасының – үстемдік етуші вигизмнің және консервативті – торилік тарихи тұжырымдармен буржуазиялық кезеңге дейінгі қоғамдық тәртіпке романтикалық қатынас пиғыл танытып, Англияның қазіргісі мен болашағына уайыммен қараған пікірлер арасында алшақтық туындады.

1701 жылы Генри Сент-Джон жанұялық дәстүр бойынша, Қауымдар палатасында, бург Вутон-Бассет /Беркшир/ тегі ретінде орын иеленді. Оның саяси жағынан өсуі Испан мұрагерлігі үшін соғысқа Англияның қатысуымен бір уақытта басталып, 14 жылға созылып, Утрехт бейбіт шарты тұсында аяқталады [10, с.282]. Генри Сент-Джонның шешендік өнеріне Қауымдар палатасы назар аударып, аз уақыт ішінде ол ең атақты Палата мүшесіне айналды. Болингброк жер иеленуші ақсүйектердің саяси үстемдігінің сақталуы үшін күресіп, оның билігінің қоғамда беделге жетуіне бар күшін салды. Ол: «Біз 1688 жылғы революциядан кейінгі біздің үкіметті әлсіреткен саяси қағидаларды қарадық. Тори партиясын жер иеленуші мүдделердің өкілі... Вигтерді ІІ Карлдың тұсында құрылған... және ІІІ Вильгельм корольге қарсы мақсатта пайдаланылған партияның қалдығы ретінде қарастырдық», - деп жазды. Осы айтылған ойлар Сент-Джонның «ақшаға қызығушыларға кедергі жасау, үкіметке қоғамның басқа да мүдделері үшін жағдай жасауға ықпал ету» секілді саяси мақсатын анықтады. Алайда, дұрыс ойлайтын саясаткер Генри Сент-Джон 1688-1689 жылдары екінші ағылшын революциясы кезінде жер иеленуші ақсүйектері мен буржуазияның арасындағы саяси ымырашылдықтың мүмкіндігін қарастырды. Ол ағылшын тағына Стюарттардың әулетін қайта отырғызу туралы барлық ойларды саяси ескі ұғым ретінде бағалап, ал якобиншілердің көтерілісін саяси әуесқойлар мен соқыр тәуекелге бел буғандардың қолынан келген іс деп топшылады [10, с.283].

«Ағылшын банкісіне, Ост-Индия компаниясына және ақшалай қызығушылықтардан, – өзінің партиясының бағытын түсіндіре отырып, – торилерден келетін қауіп жоқ, якобиншілер олардың меншігін жоюға ұмтылуда. Біздің партиямызға ауыр тиетін жағдайлар кездесуде... Ақшаның мүддесін ойлағандар ісі алға баспайды... Ақша ұлтқа қызмет етіп, мемлекетті дамыту үшін пайдаланылуы тиіс», - деп жазды ол.

Генри Сент-Джонның осы көзқарасының вигилерден айырмашылығы аз-ақ болды. Сондықтан да ХУІІІ ғасырда Англиядағы саяси күрестің мәні сарай жанында, парламентте және үкіметте ықпалы күшті буржуазиялық меншіктің екі түрін иемденгендердің саяси және экономикалық бәсекесіне келіп тірелді.

Жер және ақша меншігінің иелері бір-бірімен өте тығыз байланыста болды. Олар әрқайсысы өздерінің мүдделерін ойлағанымен, айналып келгенде капиталистік қатынастар шеңберінде бір-бірімен көзге көрінбей тығыз байланысып жатты. Осы кезеңдегі мемлекеттің рөлі алғашқы қор жинаушы тежегішті еске түсірді.

Қайшылықтардың барлығы феодалдық қоғамға тән қасиетпен сипатталады. Сондықтан да сол дәуірден бастау алған қиындықтар экономиканың дамуына кедергі жасады. Торилер жерге меншікті капитализмнің белгісі ретінде қарады, вигилер революцияға дейінгі сенім бойынша жерге қызығушылықты антибуржуазиялық мүдде ретінде қабылдады.

25 жасар Генри Сент-Джон тори Годолфиннің кабинетінде бас қолбасшы герцог Мальборомен бірге әскери министр болып тағайындалып, елдің әскери істерін шешумен айналысты. Оның атағы тез тарап, жұрттың назарына ілікті. Свифт Сент-Джон туралы: «бұл жас адам, мен білетіндердің ішінде ең атақты, қабілетті, шапшаң шешім қабылдағыш, өте білімді,

пешен жігіт еді», - деп жазды [10, с.284-287]. Ол өзінің жұмысқа деген қабілетімен жұртты таң қалдырды.

1710 жылы граф Оксфорд министрлігінде оған мемлекеттік хатшы қызметі ұсынылды. Ол үкіметте екінші адам болды. 1712 жылы оған виконт Болингброк атағы беріледі. Болингброк өзінің маңызды саяси жетістігі деп Франциямен Утрехт бейбіт шартын жасау кезеңін көрсетеді. Жасалған шарттың нәтижесінде Испан мұрагерлігі үшін болған соғыстан Англия құрметпен шыға білді. Осы мәселені ол торилердің сыртқы саяси ғана емес, ішкі саяси маңызды жеңісі деп есептеді. Өйткені соғыс шығындары бірінші кезекте жер меншігі иелерін салық пен күйзеліске ұшыратты. «Ұлттың қайыршылануын» торилер дворяндардың кедейленуі ретінде түсінді. Осы күндері Болингброктың есімі тек қана Англияға ғана емес, басқа елдерге де танымал болды. Алайда ол өзін ұлттық батыр ретінде сезінбеді.

1714 жылы граф Оксфорд жұмыстан босатылғанда Болингброк өзін патшайым Анна үкімет басшылығы қызметіне шақырады деп үміттенді. Шешуші сәт басталды: патшайымның күндері санаулы болды. Патшайым Стюарт тегінің өкілін де ұмытпады. Болингброктың жаулары оған якобиншілердің бүлігіне қатысы бар деген айыптарды таңды. Болингброк өзін ақтай білді. Свифт секілді үкімет билігіндегілер, Болингброктың ақыл-ойын білетіндер оған сенбеді. Алайда, айып-жала өз дегеніне жетті. Патшайым Анна Болингброкқа сенбей, вигилер партиясының өкілі герцог Шрюсбериді үкімет басы етіп тағайындады. 1714 жылы 1 тамызда патшайым қайтыс болды, ал тамыздың аяғында Болингброк мемлекеттік хатшы қызметінен босатылды.

1715 жылы қаңтардағы Парламент сайлауы қауымдар Палатасында вигилердің басым болуын қамтамасыз етті. Үкімет басшысы Роберт Уолпол торидің соңғы кабинет мүшелерін сотқа беру пиғылын жасырмады. Герцог Мальборо Болингброкқа оның тұтқындалу мүмкіндігін айтқан соң, Болингброк 1715 жылы 18 наурызда Англиядан қашып кетті. Ал Уолполға бұл әрекет өте қажет еді. Болингброкты сол сәтте мемлекетке сатқындық жасады деп айыптап, оның меншігін тәркілеп, Англияға келуге тиым салды.

Болингброк өзін Уолполға күшті саяси қарсыласынан оңай құтылуға жағдай жасағандай сезінді. Осы сәтте Болингброк өз өмірінде үлкен қателік жасады. Ол ағылшын тағына үміткерлік ұсынысты қабылдап, Сен-Жермен сарайында мемлекеттік хатшы қызметін атқарды. Осы қылығынан оның адамға тән атаққұмарлық, кекалушылық, өшпенділік сияқты әлсіздігін көреміз. Англияға якобиншілердің кезекті шабуыл әрекетінен кейін ашық күрес басталды (1715 ж.). Содан бастап Болингброк ұзақ жылдар бойы саяси қудаланушы жағдайын басынан кешіреді. Ол Орлеан маңындағы шағын Лясурс иелігінде орналасып, өзінің талантына ерік береді. Осында оны Вольтер іздеп келіп: «Мен талантты ағылшыннан оның елінің бүкіл білімін көрдім. Мен ешқашанда оны ұмытпаймын. Ол өмір бойы көп істер атқарса да, шаршамайтын адам секілді, барлық нәрсеге уақыт табатын талант ретінде көрінді», - деп жазды.

I Георг Болингброктың ұзақ уақыт бойы жазған өтініштерінен кейін оны кешіріп, отанына қайтуға рұқсат етті, бірақ ол парламент пен мемлекеттік қызметке сайлану құқығынан айырылды.

1725 жылы Болингброк Англияға оралып, аз уақыт ішінде Уолпол үкіметінде парламенттен тыс оппозицияны басқарушы тори идеологы ретінде танылды. Оның Даулидегі үйі торилердің әдеби және саяси мекеніне айналды. Онда атақты Свифт, Поп, Гэй секілді көптеген адамдар жиналды. Оппозицияның «Кудесник» атты газеті шығарылып, Болингброк «философиялық тәжірибелерін» эсселер жинағы ретінде құрастырады. Авторы қайтыс болғаннан кейін олар жарияланып, жұртшылыққа жарылған бомба секілді әсер етеді. Атақты сыншы Джонсон: «Сэр, ол оңбаған әрі қорқақ болды. Оңбаған дейтін себебім – ол дінге және моральға қарсы от жақты, ал қорқақ дейтін себебім – ол осы әрекетін тірі кезінде жасай алмады... және өлгеннен кейін басқаға тапсырып кетті», - деп жазды.

1735 жылы Болингброк Англияны тағы да тастап, қайтып оралу үмітінен айрылып басқа елге кетті. Ол торилік оппозиция өкілі сэр Уиндхемге: «Сіз парламент ішіндегі қауіпті азшылыққа айналдыңыз. Мен әлі күнге дейін қуылушы ретінде қалып отырмын. Менің уақытым өтті...», - деп жазып қалдырды. Осы жолы Болингброк өз еркімен кетіп, екінші отанына айналған Францияға қоныс тебеді.

1736 жылы қаңтарда ол Англияға лорд Корнбериге «Тарихтың пайдасы және оны зерттеу туралы хаттар» деген атақты жазбасының мәтінін жолдайды. Осы жылдары Болингброк Отанындағы жағдайды дұрыс пайымдай бастап, Англияның «қайта өрлеуі» үшін көмегін аямайды. Ол Уолпол үкіметіне қарсы күрестің көпшілік торилерге «үкімет орындары үшін күрес» болғандығын ғана байқайды, олардың оппозициясы билікке «баспалдақ қана» екендігін аңғарады.

Болингброк өмірінің соңғы жылдарын Баттерси жер иелігінде өткізді. Тарихи дәуірлердің ауысуы болып жатты. Англияның алдында әлемдік империяның рөлін атқару міндеті тұрды. Қоғамдағы ақыл-ой ортасы да өзгерістерге ұшырап, адамдар да тарихи оқиғаларға сәйкес өмірге өзгеше талаптарды қоя бастады. Англиядағы Ағартушылық ғасыры аяқталуға жақындады. Рационализм және сенбеушілік, материализм және деизм жаңа діни құлшыныс алдында бұрынғы мәнінен айырыла бастады. Болингброк Отанына оралу қарсаңында: «Мен басқа елге бара жатқандай, өз үйімде емес, қонақ үйде тұратындай сезімді басымнан кешірудемін», - деп тегіннен-тегін жазбаса керек-ті.

Баттерсиде кітаптар мен табынушылардың ортасында жүріп ол тәжірибелі қарт әрі ақылды саясаткер ретінде танылды. «Мен артқа өкінішпен қараймын және болашаққа қарауға жүрексінемін», - деп қайтыс болар шағынан аз уақыт бұрын жазып қалдырды [10, с.275-276].

Болингброк 1751 жылы қайтыс болды. Әлі күнге дейін оған тірі кезіндегі біреулер жек көрушілікпен, ал екіншілер мақтанышпен қарайды.

1752 жылы лорд Честерфилд өз ұлына: «Лорд Болингброк өз бойына жақсы қасиеттерді жинақтай білді. Ол ұлы адам болды», - деп жазды [11, с.187]. Сол уақыттарда Гораций Уолпол Болингброк туралы «Біз оның әлемдегі ең нашар адам әрі жазушы екендігін аштық», - деп жамандап жазды. Ал, Эдмунд Берк консерваторлық вигизмнің идеологы «Енді Болингброкты кім оқиды?», - деген кекесінді сұрақ қойды. Оған жауап ретінде Джон Адамс 1813 жылы Томас Джефферсонға: «Мен оны бес рет оқыдым...», - деп жазды. Болингброктың «Партиялар туралы ойлар» атты еңбегі жөнінде ол: «Бұл – нағыз гауһар. Қойылған сұраққа дәл, анық жауап бере білген», - деген пікірін келтіреді [12, с.276]. Болингброктың соғыстан кейінгі өмірбаяны авторларының бірі Робертсон оның кейіпкері «шындығында да өз ғасырының философиялық және саяси ойларында ешқандай да орынды иеленбейтіндігін», - мәлімдейді. Сол уақытта өзге зерттеушілер Болингброкты «Ағартушылықтың сауатты саяси философы, әлемді парасаттың көмегімен құруға ұмтылған ойшыл» ретінде бағалады.

Англияның либералдық тарихнамасы Болингброкты саяси философ деп атаудан бас тартты. Оның өкілдері ойшылды «қоғамдық ойға, мектептерді құруға» еш еңбек сіңірмеді деген айып тағады. Консервативтік бағыттағы тарихшылар ойшылдың маңызды саяси ілімдерін мойындап, әртүрлі жақтарын қарауға тырысады. Болингброктың мұраларына консерватизм теоретиктері де үлес қосып, оның торилық бағыттарын дәлелдеді. Тарихшылардың арасында Болингброктың өкімет билігінің жеке тармақтарға бөлінуі теориясын дамытудағы рөлі туралы талас-тартыстар жүрді, соның ішінде өкіметтің партияланбаған билігіне назар аударылады. Ағылшын-американдық ғылымда: Болингброк – ХҮІІІ ғасырдағы нағыз антипартиялық жазушы болса, Берк – партиялық биліктің теоретигі, - деген пікір қалыптасты. Батыс-германдық зерттеуші К.Клуксен Болингброктың партия теориясын дамыту және саяси оппозицияны құрудағы үлесін дәлелдейді. Англиядағы консервативтік бағыттағы тарихшы К.Скинер оппозициялық институттың қажеттігін Болингброк халық құқығын өкіметке қарсы бағыттау мақсатында негіздеді деген тұжырым жасайды. Американдық тарихшы И.Крэмник Болингброктың қоғамға, тарихқа деген көзқарастарын вигизмге қарсы қояды және ол «қарабайыр консерватизмді» негіздеді деп дәлелдейді. Ағылшын тарихшылары Х.Дикинсон және С.Вэри Болингброкты тек қабілетті памфлетист ретінде қарауға шақырады [13, с.165-175].

Болингброктың саяси ілімдерін үш тармаққа бөліп қарау қажет: «биліктің еркін жүйесі» тұжырымдамасы; абсолютизмге және вигтік жүйедегі алып-сатарлыққа қарсы бағытталған идеялары; «король-патриот» тұжырымдамасы (бұл жерде өкімет пен қоғамның арасындағы қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар мемлекеттердің арасындағы халықаралық қатынас теориясы шешіледі).

Монархия, аристократия, «аралас билік» сияқты қарапайым және күрделі мемлекет формаларына ғана емес, сонымен қатар «билік жүйесі» немесе «саяси жүйе» деген түсініктерге назар аударды. Олар ойшылдың түсіндіруінде «мемлекет формасына» қарағанда кеңірек және мемлекетті билеуді құрудағы әдістермен байланысты; «халықтың» елдің саяси өміріне араласуы дәрежесіне орай мемлекет формасының әртүрлі «билік жүйесіне» тәуелді болуымен сипатталады. Осыған орай Болингброк «еркін билеу жүйесі» тұжырымдамасын құрды, онда тұжырымдама мемлекеттің міндетін – жалпы қажеттіліктер мен азамат құқықтарын орындады. Бұл тұжырымдама дәйексіз құрылыс болып қана қоймады, ойшыл ХҮІІІ ғасырдың 20 ж. аяғы – 30 ж. басындағы ағылшын елінің шынайы өміріне тоқталмақ болды. Ол бұл мәселелерді өзінің трактаттарында және көптеген мақалаларында жариялады. 40-шы жылдары Болингброктың лорд

Марчмонтқа жазған хаттары мен «Ұлттың қазіргі жағдайы туралы пікірлер» деген соңғы жұмысында тұжырымдама нақтыланып, толықтырылды, бірақ өзгеріске ұшырамады.

Революцияның нәтижесінде Англияда парламенттік монархия орнады (Болингброкша, «Limited monarchy»), бұны ол мемлекеттің ең қажетті формасы деп есептеп, өкіметтің заң мен атқарушы органына, халық немесе сайлаушылардың билігі өз ықпалын тигізе алады дейді. Парламенттік монархия адам мұратына сай форма болып табылды: парламент заңдық өкіметті атқарды, ол шынайы заңдар қабылдап, жеке меншік пен өзінің сайлаушыларының мүддесін қорғай алды. Болингброк 1725 жылы Англияға қайтып оралғанда мүлдем басқа жағдайды көрді.

У.Уиндэмге жазған хатында (1717) ол өзін «жер мүддесін» қорғаушы деп атады, соның ішінде дворяндардың мүддесіне көбірек тоқталады. Болингброк салықтардың ауыртпалығын, жермен саудаласуды кінәләді, джентрилердің кедейленуін жер рентасының нәтижесіне жапты. Оның ойынша саудагерлер өкілдерінің жағдайы да жақсы болмады, бұлар салынған салықтардың жүйесінен зардап шекті. Осы жағдай, Болингброктың пікірінше, «ақшалы» адамдардың, соның ішінде қаржылық топтардың, Банк өкілдерінің, акция иелерінің, биржалық маклердің және алыпсатарлардың мүддесін көздеді [13, с.194-195].

«Революцияның» және жоғарғы парламенттің нәтижесінде құрылған саяси жүйе неге «жер мүддесін» қорғамайды деген сұрақ қояды Болингброк. Г.Болингброк өз жұмысында 20-шы жылдың аяғы – 30-шы жылдың басындағы қақтығыстардың механизмін шешуді мақсат етіп қояды. Ол «ақшалы мүдденің» нақты сүйеніші ретінде өкімет әдейі «билік жүйесін» құрды – жемқорлықтың арқасында министрлер өкіметтің басына келді деген қорытынды жасайды. Коррупция, Болингброктың түсінігінде, – бұл тек вигилердің арасындағы пара алушылық, депутаттардың сатқындығы, сайлаудағы алып-сатарлық, моральдық төмендеу ғана емес, ол нақты билік мекемесінің жүйесі парламентті сақтау үшін құрылды. Бұл сын Р.Уолпол басқарған вигилік кабинетке бағытталды. Болингброк өте үлкен құлшыныспен: «Өкімет өзін біздің конституциямызға жат қаражатпен қамтамасыз етеді», - деп жазды.

Болингброктың елге қайтып оралуы қарсаңында және оның «Craftsman» атты журналы жарық көрер алдында – парламентте және одан тыс ортада оппозиция құрылды. Парламентте Уолполдың вигтік бағыттағы жақтастарына торилық топтар (оның жағына кейбір вигилер де қосылды) қарсы шықты, олар өкіметтің саясатын сынады. 1726 жылы Болингброк оппозицияның торилік қанатының басшысы Уиндэмге жазған хатында, оппозиция «парламенттің өз ішінде және одан тыс қатыгез күшке айналды» деп жазады. Ол парламенттің депутаты болмаса да, оппозицияның көшбасшысы саналды. Нақты өмір шындығы саяси теория жағынан сұрақтар тудырды, бұған Болингброк пен вигилік Уолпол әртүрлі жауаптар берді.

Болингброк «пара беру әр кезде болған», бірақ қазір вигилер оны теориялық жағынан бекітуге тырысуда, бір сөзбен айтқанда «жемқорлық жүйесіз» 1688 жылғы конституцияны сақтау қиынға соғады деген қорытынды жасайды. Өзінің саяси тұжырымдарын Уолпол жетіжылдық парламентті қорғаудағы сөзінде атап өтті, ал оны «Лондон журналы» мен «Еркін британдық» деген баспалар, вигилік тілшілер толықтырып, дамытты.

Болингброктың тұғырнамасын түсіну үшін оның қарсыластарының дәлелдерін жіктеп қарау керек. Вигилер сайлаушылар құқығы мен парламент мүшелерін бақылауды қатар қоюдан бас тартты. Олар парламенттің егеменділігі идеясын жақтады, ал заң шығарушы корпусты жалғыз билік пен бедел деп тапты, бұған халықтың дауыс беру құқығының еш қатынасы жоқ. Олардың ойынша, халық парламенттегі өз өкілдеріне заңдарды бекіту билігін берді, олар, қандай заңдар біз үшін жақсы, ал қандай салықтар бізге қолайлы деген сұрақтарды шешуі керек, халық сеніп тапсырған жоғарғы өкіметтің тарапынан күмәнді хаттар мен қорлық нұсқаулар, бұйрықтар шықпауы керек. Депутаттарды зейнетақы мен синекуралар ұсынумен сатып алу тәсілі арқылы парламенттегі көпшілікті қамтамасыз етуді вигилер революциядан кейін тәж бен өз жерлерінен айырылу нәтижесінде ақсүйектер жалпы саяси өмірде өз үлесін жоғалтты деп түсіндіреді. Депутаттарға берілетін зейнетақы мен қызметтер бұрынғы тұрақтылықты қалпына келтіру болып табылады.

Вигилер кабинеттің парламент алдындағы жауапкершілігі идеясынан бас тартты: кабинетті король тағайындайды, сондықтан олар жауапты тек соның алдында беру керек деп есептеді. Парламент мүшелерінің саясатты соның ішінде салық жүйесін сынауы кабинеттің қызметтен кетуіне себепші бола алмайды: «Темекіге салынған салық өкіметтің құлауын тудыра алмайды». Вигилер өкімет пен парламенттің арасында келіспеушілік болса, онда конституцияға жүгіну тәртібіне қарсы шықты. Вигилік публицистер мен Уолпол «бірінші министр» деген терминді қолданудан қашты, сондықтан оның статусы туралы сұрақ қамтылмады.

Оппозицияға келетін болсақ, вигилер конституциялық монархияның жүйесінде мұндай институттардың болуын жоққа шығарды. Олардың ішіндегі ең өжеттері бұл қимылдарды бүлік пен көтеріліске теңестірді, монархияға қарсы бағытталған сатқындық деп есептеді. Торилық – вигилік одақты түсіну үшін, олар вигилер мен торилердің партиясының қағидаларын қарауға шақырды.

Болингброктың Англия саяси өміріндегі осы сұрақты шешудегі жауаптары басқаша болды. Өзінің «еркін билеу жүйесін» қарастыра отырып, Болингброк тарихи тәжірибелерге сүйенеді, оның ойынша, «шегі жоқ ойлардан гөрі», саяси жүйелердің қателіктерін ерте дүниеден, орта ғасырлар мен жаңа заманнан іздеу қажет. Мемлекеттің қарапайым формалары – монархия, аристократия мен демократия – тұрақты және мәңгілік емес, шынында да ол тираниямен іспеттес, онда билікті бөлу қағидасы қарастырылмаған және бұнда бүкіл билік монархтың, аристократияның немесе халықтың қолында. «Билеудің еркін жүйесі» мемлекеттің аралас нысанын ұсынады, ал ол қарапайым үлгілерді біріктіруді қажет етеді. Ежелгі Рим, Франция, вестготтық Испания, сонымен қатар Англияның саяси жүйесін қарастыра отырып, Болингброк: бүкіл осы аталған мемлекеттер, өздерінің алғашқы билікті бөлуіне қарамастан, еркіндікті саяси құлдыққа алмастырған, - деген қорытындыға келеді. Бұрынғы «еркін билеудің» құлдырауының басты себебін Болингброк өкіметтің өзара қатығыстарымен түсіндіреді. Ағылшын конституциялық монархиясының өз ішінде мұндай жағдай тудырмау үшін, Болингброк билікті тежеу мен бақылау жүйесін орнатуды ұсынады, бұл олардың арасындағы бірқалыптылықты сақтайтын еді. «Биліктің бірқалыптылығының» астарын Болингброк корольдің, қауымдар палатасы мен лордтардың өз еркіндіктерін тәуелсіз орындауы деп түсінді [13, с.182-183].

Корольдің тәуелсіздігін ол жоғарғы магистрат ретінде парламент тарапынан заңдылықта «оң вето» құқығын иемденуге дейін апарды. Палаталардың шешімдерінің тәуелсіздігі «оң ветодағы» заңдылықтардың өзара қарым-қатынасымен құпталады. Лордтар палатасының мүшелері тумасынан бастап заңдық билікке ие болады. Егер де король пәрлік билікті бекіту құқығына ие болса, сонымен қатар корольдықтағы пәрлерді төмендете алса, онда лордтардың корольге тәуелсіздігі жойылып кеткен болар еді, дейді Болингброк. Пәрлер «тек құдай мен өздерінің ар-ұждандарының алдында» ғана жауапты деген қорытынды жасайды Болингброк. Лордтар палатасы биліктің «аралас жүйесінде», оның шешімдерінде, ең маңызды міндеттер орындайды. Ол король мен қауымдар палатасы арасында байланыстырушы қызметін атқарады [14, с.90-91, 241].

Қауымдар палатасы жәрдемақы мен салықтарға байланысты сұрақтарды шешті. Болингброк «биліктің еркін жүйесінде» бұны жоғары қойды: осы құқыққа байланысты билік атқарушы билікті бақылап, тежейді. Тарихта, Болингброктың айтуынша, «биліктің еркін жүйесін» бөліп қарау үрдісі бұл құқықты жоққа шығарудан басталады. Болингброк тек мұндай қадамның қауіптілігін ғана атап қоймай, сонымен қатар бұл жерде парламенттің қаржылық істердегі басымдылық рөлін көрсетуге тырысады.

Тұрақты әскерді құру немесе әскери қимылдарды жүргізу істері атқарушы билікті қаржы саласындағы бақылаудан босатады. Ол «биліктің еркін жүйесінің» құлауының бастамасы Испаниядағы арабтармен соғыс және кортестердің рұқсатынсыз корольдің қарыз алуы болады деп ескертеді. Болингброк өкіметтің өкілеттілігіне ірі жәрдемақы алу қауіпті екенін атап өтеді: бұл оны парламентке қаржылық жағынан тәуелді етеді. Дұрыс қағаздар мен қоғамдық несиелердің пайда болуы, Болингброктың ойынша, неше түрлі қиындықтарға әкеледі: өкімет халық пен депутаттардың қажеттілігінен тыс қарыздар алатын болса, ол оның парламенттің бақылауынан шыққанын көрсетеді. Осы мақсатта Болингброк парламенттің мүшелеріне тәждің тарапынан сыйлықтар алумен байланысты басқа да қызмет істеуге тиым салу керек дейді.

Қауымдар палатасы «халықтың» өкілетті органы болып табылады. Болингброктың «тежеу мен таразылау» жүйесі депутаттардың өздерінің сайлаушыларымен арасындағы қарым-қатынасына бағытталады. Болингброктың ойынша, «заңдық орган жоғарғы билік бола алады... бірақ одан жоғарыға жете алмайды». Депутаттардың сайлаушылар алдындағы жауапсыздығы (мысалы, жаңа салықтар енгізу) ең соңғы шегіне жетеді, өйткені «қауымдар палатасының мүшелері... өздерінің сайлаушыларының алдындағы сотта жауапты, олар күнбе-күн өз істеріне жауап беріп отыру керек... осы жерде парламенттің депутаттары келесі жаңа сайлауға іліге ме деген сұрақ туады». Болингброк депутаттардың іс-әрекеттерін сайлаушылар бақылау үшін «парламент жиі жиналу керек» дейді, және депутаттарға бір жылдық мерзім беруді ұсынады, бұл депутаттардың жиі алмасуын қамтамасыз етеді және оларды тәжді сатып кету қаупінен сақтайды.

Болингброктың өкілеттілік тұжырымдамасы халықтың еркін сөйлеуіне жол ашады. Сайлаушылардың міндеті «парламентті шектен шығармай» ұстау болып табылады.

Вигилік саясаткерлер Болингброктың депутаттарды сайлаушылардың бақылауы туралы ойларын қауіпті радикализм деп бағалады. Уолполдың қарамағындағылар, егерде «халыққа» Болингброк талап етіп отырған билікті берсек, онда «аралас билік» демократиялық тармақтардың өсуімен жойылады, ал бұл халықтың қиялы және көңіл-күйімен ұштасуы мүмкін, оны кей кезде қолда ұстап тұру қиынға соғады деп есептеді.

Болингброк «еркін билеу» тұжырымдамасын қарай отырып, министрлердің кабинетін атқарушы билікпен (корольмен қоса) біріктіреді. Оның ойынша, министрлер, король тағайындаса да, тек оның алдында ғана емес, сонымен қатар парламенттің алдында да жауапты. Бұл жағдай, оның пікірінше, бірінші министрге де қатысты. Ол парламентпен келіспеген жағдайда кабинеттің қызметтен кетуі туралы сұрақты көтереді.

«Биліктің еркін билеу» формасы, Болингброктың ойынша, парламенттік бақылауды атқарушы биліктен жоғары қойды; ал оппозициялық институт өкіметтің қателіктеріне тосқауыл бола алады және министрлер кабинетінің қызметіне конституциялық бақылау қоюға алып келеді. Ол парламент пен парламенттен тыс әдістерді айыра отырып, соңғысына көңілді көп бөледі. Сонымен қатар ол ұлтты қолына қару алып, өздерінің бас бостандығын қорғауға шақырады. Егер тұрақты, қызғаншақ көздер онымен қатар жүрсе, бостандық қандай да болмасын елде ұзаққа бармайды. Бірақ оны қорғаудағы зорлық-зомбылық әдістерді Болингброк қажеттіліктен туған іс деп санайды.

XVIII ғасырдың ортасындағы азамат соғыстарына жалпылама нақты тарихи талдау жасау арқылы, ойшыл қиындық жағдайдағы күрестердің зорлық-зомбылық және парламенттік әдістерін ұштастыра қарауға тырысады. «Ұлттық бостандыққа» деген қауіп өзінің жоғарғы шегіне жеткенде, халықтың алдында: «бүкіл қиындықтардың ішіндегі ең зұлымдысы – құлдыққа бас ию немесе келе жатқан қиындықтарға қару ұстап қарсы шығу керек», - деген балама шешімдер туындайды. Болингброк оппозицияны монархтарға қарсы емес, министрлер кабинетіне ғана қарсы бағытталады деп сылтауратады. Оппозицияның іс-қимылы көбіне «нашар министрлердің өздеріне соққы болып тиеді, бірақ еш уақытта билеушінің өзіне зиян келтірмейді». Оппозицияның талаптарын орындамайтын билеушілерді, Болингброктың ойынша, I Карлдың тағдыры күтеді [13, с.170-172]. Оппозицияны бір жағынан тиранияға қарсы, ал екінші жағынан, былық пен бассыздыққа қарсы күреске қоюға болады. Бұл жағдай қандай да болмасын азамат соғыстарына әкелуі мүмкін.

1688 жылғы «революция», Болингброктың ойынша, елдің тарихын дүр сілкіндірді, өйткені осы революцияға байланысты саяси күрестердің мақсаты өзгерді, сонымен қатар парламент пен күштеу әдістерінің қатар жүру бағыты да сырт қалмады. XVIII ғасырдың ортасында бүкіл мемлекеттік жүйе өзгеріске ұшырап қана қоймады, абсолютизмге қарсы күрес өзекті мәселелердің бірі болды. Тәждің төменгілердің конституциялық еркіндіктерін мойындамауы, парламенттерде оппозицияның заңдылықтарына мән бермеуі ұлтты күштеу әдісін қолдануға мәжбүр етеді. Ал бұның ақыры азамат соғысына әкеліп тіреледі. 1688 жылғы «революциядан» кейін, Болингброктың пікірінше, саяси күрестің барысындағы мемлекеттік жүйелерді өзгерту мәселесі енді қаралмады, өйткені тәж билігі мен екі палатаның өкілеттіктері шектелді. Бұл жерде, егер де қызметтерінің барысында саяси қателіктер жіберген жағдайда, конституциялық жолмен кабинет министрлерін ауыстыру туралы сөз қозғалуда. Біздің конституциямыздың белгілі формаларына қатысты парламент палатасының қандай да бір болмасын мүшесі ұлттық өкімет жиналысының мүшесі бола алады, оның міндетіне, туғанынан немесе халық сайлағаннан бастап, жақсы өкіметті қолдау немесе жаманға қарсы тұру..., бұл қызметке король тағайындағандарды бақылау жатады [1, с.148].

Өкімет пен патша да оппозицияның бұл заңдылығын мойындауы керек және «мұндай келіспеушіліктерді заңды түрде ұсынып отырғандарды, бүлікшілер мен өкіметке қарсы халық жаулары» деп қарамауды ұсынады. Болингброктың ойынша, патша, оппозицияның «халық жаршысы екенін», және «онымен келісіп отыруды» түсіне алады. Егер оппозиция өкіметке қарсы жазалау қимылдарын қолданудан бас тартса, онда өкімет те мұндай жат қылықтарға жол бермеу керек.

Болингброк шынайы оппозицияға: «Өкімет билігін дұрыс бағаламайтындардың қолынан оны тартып алыңдар», - деген ақыл-кеңес ұсынды (Бұл жерде Болингброк I Георг тұсындағы вигилердің билігін айтып отыр). Бірақ бұл оппозицияның іс-қимылындағы алғашқы қадамдар болып есептеледі. Оның басты міндеттерін орындау жаңа өкіметті құрудан кейін басталады. Билік реформасы... оппозицияның негізгі мақсаты болуы керек, бұдан әкімшілік те қалмауы тиіс [1, с.30-31]. Бұл жерде «билік реформасының» астарынан Болингброк «жемқорлық жүйеден» бас тартуды және бүкіл өкімет органдарын конституциялық тәуелсіздікке жеткізуді көреді.

Шынайы оппозицияның өмір сүруі торилер мен вигилер фракциясының одақ құруына әкелді. Фракцияның басында У.Палтни тұрды. Ол кезде мықты саяси қарсыластар торилық оппозициямен, вигилік өкіметке қарсы болмады. Осымен бүкіл қиындықтар түсіндіріледі. Өйткені зерттеушілер Болингброктың партиялар туралы ілімдерін қарауда екі қарама-қарсы пікірлермен кездесті: олардың біріншісі Ағарту дәуіріндегі ойшылдардың дәстүрлі ойларының бірі – «партия – бұл саяси зұлымдық» және екіншісі – «партия бізге керек». Палтнидің вигилік фракциясын, Уолполдің вигилерінен ажырату үшін, Болингброк бұл жерде, «бұрынғы партиялар (вигилер мен торилер) тарих сахнасынан кетті» деген түсінікті ұсынады. Бірақ шынына келгенде вигилер және торилер деп бөлу «саяси зымияндық» болып табылды. Өйткені партияның нағыз тәртіптері жағынан қауіп төнген жағдайда вигилер мен торилердің бір бөлігі өзара бірден келісіп отырды. Осы дәлелдеулерімен Болингброк вигилік Уолпол үкіметінде вигилер мен торилердің арасындағы одақтық байланыстар болуына қарсы шықты. Сонымен қатар, оппозицияның құрған «көзбояушылық» одағын да жанап өтпеді.

Бірақ, Болингброк бұрынғы вигилер мен торилер деп бөлуді жоққа шығарып, енді «партия бізге керек» деген ұранды жемқорлықпен күресу үшін қажет деген ұғымды ұсынды. Оның ойынша, жемқорлық өкіметті құлату үшін, ұйымдасқан жаңа партияларға сүйену қажет, оны ол «ел партиясы» деп атайды. «Ел партиясы» ұлт, сайлаушылар мен депутаттардың арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Парламентке депутатты сайлау партияның белгілерімен жүреді, бұл жерде ешқандай таныстық жүрмейді. «Ел партиясы» – бұл оппозициялық партия, оның өмір сүруі осы мақсаттардың қажеттілігімен ұштасады. Сөйтіп Болингброк партиялар мен оппозицияның тұжырымдамаларын біріктіруді көздейді. Оның саяси ілімдерінде партияның жалпы қажеттілігі айтылуымен қатар партиялардың саяси жүйеде оппозициялық партияның қарсыласы екені де түсіндіріледі. Сондықтан да Т.Б.Бекназар-Юзбашевтің Болингброктың оппозицияға байланысты тұжырымдары өкіметке қарсы бағытталған, ол бүкіл парламентті қамтиды деген пікірімен келісуге болмайды [15, с.203].

«Ел партиясының» мақсаты оппозицияның мақсаты сияқты – билікті басып алу және өкіметті қайта құру болып табылады. Бұл міндет парламенттік әдістермен жүзеге асырылады. Болингброк оппозициялық партияның міндеттерін негізінен алып қарайды. Біріншіден, бұл – өкіметтің жұмысына байланысты парламенттік бақылау: «... оппозицияға қатысушылар тәждің және әкімшіліктің істерін бақылауға міндетті...». Болингброктың пікірінше, «осы мақсат үшін құрылған партия» «өкіметтің жалған әрекеттеріне қарсы және әділетті шешімдер ұсынуға» міндетті. Оппозициялық партияның тек сынау ғана емес, сонымен қатар «саяси бағытты, қоғамдық мүдделермен қатар қоя білуі керек». Оппозициялық партиялардың міндеттерін жүйелей отырып, Болингброк оның жұмыс әдістерін де қарастырды.

Қорытынды

Болингброк – Англия тарихындағы екі кезеңнің ортасында тұрған аристократ және саясаткер ретінде келе жатқан буржуазиялық ғасыр негіздеріне қауіп төндіре бастағанда, өз табының мұраға қалдырған тұғырларын қорғауға шықты. Дегенмен ол ағартушы ретінде өз шығармаларымен ескі тәртіпті жариялайтын және күшейтетін христиандықты әшкерелеуге көмектесті, сол арқылы өзі жек көретін буржуазиялық құрылысты идеологиялық жағынан қалыптастыруға қолғабыс берді.

Г.Болингброк өзінің саяси ілімінде мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарға көңіл бөліп, әр мемлекеттің халықаралық қатынастардағы орнына мән береді. Автордың шығармаларында еуропалық саяси жүйе (“political system of Europe”) деген түсінік бар. Бірақ біз көрсеткендей, ойшыл бұл тұрғыда мемлекеттердің бір одаққа біріккенін қабылдамайды. Г.Болингброк француз королі ІV Генрихтың Еуропаның біріктіру жобасын сынайды. Шын мәнісінде мұндай одақ болуы мүмкін емес. Әр мемлекет тәуелсіз ел болып өмір сүруі керек. Әрине мемлекеттер арасындағы сауда, дипломатиялық қатынастар өз бетінше өмір сүреді.

XIX-XX ғасырларда Еуропа елдеріндегі буржуазиялық ойлар Ағартушылық идеологиясының негізгі қағидаларын басшылыққа ала отырып, оны әрі қарай дамытады. Ағартушылық кезеңінен келе жатқан үрдістер мәңгі рухани байлық болып қалады.

Ағылшын Ағартушылығы, оның ішінде Болингброк әлемдегі Ағартушылықтың дамуына өз үлесін қосты. Батыс Еуропа Ағартушылығы Еуропаның түкпір-түкпіріне өз әсерін тигізді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории / Пер. С.М.Берковской, А.Т.Парфенова, А.С.Розенцвейга. – М.: Наука, 1978. – С.62.

2 Stephen L. English literature and Society in the Eighteenth Century. - L., 1904. – P. 11-52.

- 3 Morton A. *The English Utopia*. – L., 1952. – P. 67-114.
- 4 Ковалевский М.М. *История политических учений нового времени. Лекции* - СПб., 1910. - С. 105.
- 5 Штокмар В.В. *История Англии в средние века*. – Л.: ЛГУ, 1973. – С.140-160.
- 6 Федоров С.Е. *Пуританизм и общество в стюартовской Англии (позднее индипенденство)*. – СПб., 1993. – С.10-21.
- 7 Кучеренко Г.С. *Исследования по истории общественной мысли Франции и Англии XVI – первая половина XIX в.* – М.: Наука, 1981. – С.319.
- 8 Соколов В.В. *Вольтер*. – М., Изд. АН СССР, 1956. – С.112.
- 9 Фридендер Г.М. *История и историзм в век Просвещения // XVIII век, сб. 13*. – Л., 1981. – С.66.
- 10 Барг М.А. *Болингброк и английское Просвещение // Болингброк. Письма об изучении и пользе истории*. – М.: Наука, 1978. – С.274-278.
- 11 Честерфилд. *Письма к сыну; Максимы; Характеры*. - М.: Наука, 2010.
- 12 *Просветительское движение в Англии / Под ред. Н.М.Мещеряковой*. – М., 1991.
- 13 *Рассуждение о партиях // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории*. – М.: Наука, 1978.
- 14 *План для всеобщей истории Европы // Болингброк Г. Письма об изучении и пользе истории*. – М.: Наука, 1978.
- 15 Бекназаров-Юзбашев Т.Б. *Партии в буржуазных политико-правовых теориях*. – М., 1988.